

О. Ю. Оржель,

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри європейської інтеграції,
Національна академія державного управління при Президенті України

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ОСНОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ: ПЕРСПЕКТИВИ Й ОБМЕЖЕННЯ (З ТОЧКИ ЗОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ)

У статті досліджено перспективи та обмеження національної консолідації України на основі національної ідеї; проаналізовано інші, європейські, підходи до консолідації та згуртування; вивчено можливості застосування європейського досвіду в Україні.

The article explores opportunities and limitation of Ukraine's national consolidation using the national idea as a foundation for unification; it looks into alternative approaches to national unification; considers the application of European experience in Ukraine.

Ключові слова: національна ідея, суспільна (національна) консолідація, економічне, соціальне та територіальне згуртування.

Key words: national idea, community (national) consolidation, economic, social and territorial cohesion.

ВСТУП

Завдання консолідації українського суспільства, подолання регіональної та соціокультурної роз'єднаності стоїть на порядку денному усі двадцять років незалежності Української держави, при цьому основою консолідації виступає переважно національна ідея, яка по — різному тлумачиться різними національними спільнотами. Наразі політики, науковці, громадяни не дійшли згоди, якою саме є українська національна ідея; тенденції дезінтеграції, розколу не були подолані протягом двох десятиліть [262]; консолідації українського суспільства заважає низка негативних факторів [1, с. 329]. Але сучасний проект модернізації країни великою мірою ґрунтується на "загальнонаціональній консолідації" [2, с. 327], що знову і знову актуалізує дискурс щодо єднання нації, суспільної консолідації, національної ідеї і т.п.

У вітчизняному суспільно — політичному дискурсі популярна тема консолідації українського суспільства на основі національної ідеї, на засадах етнонаціональної, духовної, мовної або релігійної єдності, спільної культурної та історичної спадщини, в той час, як ідея згуртування [3; 4] поки що не утвердила себе в українському термінологічному просторі. Оскільки консолідація українського суспільства на основі національної ідеї поки що не принесла бажаних результатів, вважаємо за доцільне розглянути інші підходи, інструменти, чинники консолідації українського суспільства.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Дослідженням української національної ідеї займаються історики, соціологи, політологи, культурологи, науковці інших галузей знань: В. Брюховецький, А. Єрмолаєв, О. Забужко, В. Крисаченко, І. Курас, М. Попович, В. Солдатенко, О. Субтельний, С. Телешун, П. Толочко,

П. Шпорлюк та інші; важливий внесок у розробку цієї теми зроблено політиками і громадськими діячами: А. Кравчуком, А. Лук'яненком, В. Литвином. Всеукраїнська науково — практична конференція "Свобода і соборність як чинники національної ідеї України" відбулася 22—23 березня 2012 р. у Києві.

Незважаючи на важливі теоретичні напрацювання у цій сфері, на практиці національна консолідація, згуртування суспільства не відбувається, тому нагальною залишається потреба визначити, що заважає консолідації українського суспільства, а також з'ясувати, які інші фактори, на додаток до національної ідеї, можуть сприяти об'єднанню суспільства.

У цьому контексті, важливим для України є звернення до європейського досвіду згуртування; аналіз концептуально — теоретичних напрацювань у цій сфері; вивчення механізмів, технологій та практик взаємодії політичних еліт, спільнот, громад чи громадян, зміцнення зв'язків між ними, їхнього єднання навколо ідей Об'єднаної Європи. Важливі напрацювання щодо соціального згуртування належать Департаменту соціального згуртування Ради Європи; досягнення у сфері економічного, соціального та територіального згуртування ЄС висвітлюють Четвертий, П'ятий, Шостий звіти про згуртування ЄС; інші офіційні та робочі матеріали Генерального Директорату ЄС з регіональної політики.

МЕТА СТАТТІ

Спираючись на досвід згуртування Європейського Союзу, виявити недоліки у чинних підходах до консолідації українського суспільства та визначити шляхи їх усунення.

Для досягнення мети використовуватиметься низка аналітичних методів: контент-аналіз, дискурс-аналіз,

історичний аналіз, порівняльний аналіз; для формулювання висновків та результатів дослідження застосовуватимуться методи інтерпретації та узагальнення.

РЕЗУЛЬТАТИ

Питання об'єднання нації, національної або суспільної консолідації, згуртування суспільства завжди перебували на порядку денному незалежної української держави. Неспроможність до згуртування і консолідації ставили під загрозу існування держави у попередні періоди її розвитку, були причиною її "руїни", розвалу.

Національна ідея тлумачиться як дух нації, комплекс її світоглядних установок [5]; уособлення прагнень і сподівань громадян; як узагальнення минулого та висловлення уявлень етносу або нації про своє майбутнє. Національну ідею розглядають як "цемент", "суспільний клей", що скріплює націю [6, с. 53, 122]; як "уявлення представників нації про той радикальний засіб, який потрібний для її прогресивного розвитку" [7]; як "інтегральний чинник демократичних перетворень" у періоди становлення нової національної держави [8]. Дослідники вказують на складність та багаторівневість національної ідеї: "Українська національна ідея є тим складним соціально — культурним, політичним феноменом, який слугує єднанню нації для найефективнішої реалізації завдань щодо розвитку національної держави — культурної духовності українського народу" [6, с.254], виділяють у її складі різні аспекти: ціннісний, духовний, соціокультурний, культурно — історичний та інші.

Західні дослідники схильні пов'язувати національну ідею із міфами, культурою етносу, вказуючи на поєднання у ній свідомого та підсвідомого, раціонального та емоційного [9; 10]. Як вітчизняні, так і західні науковці провідними ознаками національної ідеї визнають її динамізм та об'єднувачу силу.

Наразі українська національна ідея тлумачиться досить розлого: як реалізація мрії про незалежну державу [11]; як національний проєкт, у якому Україна — це міст, що поєднає європейський та євразійський простір [11]; як самостійність, соборність, самобутність, патріотизм [6, с. 61] тощо.

Сьогодні, не зважаючи на велику кількість публікацій вітчизняних та іноземних авторів, високу якість досліджень, присвячених визначенню і формуванню національної ідентичності, пошуку української національної ідеї, залучення до дискурсу про національну консолідацію політиків, моральних авторитетів нації, експертів, науковців, вона залишається неусвідомленою широким загалом громадян — вищезгаданий дискурс не набув офіційного характеру, статусу національної дискусії, до якої вищі посадові особи держави та управлінці залучені разом із пересічними громадянами.

За даними репрезентативного дослідження "Ставлення до національної ідеї в Україні", що його було проведено з 15 по 25 травня 2011 р. компанією Research and Branding Group, 40% респондентів не змогли відповісти на запитання, у чому визначається національна ідея України; 18% опитаних вважають, що в Україні немає національної ідеї [12]. Заперечує існування національної ідеї на сучасному етапі розвитку держави В.Брюховецький [11].

Хоча в академічних колах, серед політичних еліт напруження щодо національної ідеї як об'єднувачого, інтегрального чинника українського суспільства є доволі вагомими, наразі важко говорити про її конкретне оформлення. Дехто, наприклад Л. Лук'яненко [11], вважає, що національна ідея не потребує конкретного формулювання, словесного вираження; що вона укорінена у свідомості народу; інші дослідники (приміром, В. Кремень, О. Пашкова [6; 8]) переконують, що процес осмислення, концептуалізації ідеї важливіший за її формалізацію. З такою думкою важко погодитися, зважаючи на дані соціологічних досліджень: якщо національна ідея є настільки латентною, прихованою від широкого загалу громадян, то вона не може виконувати свої об'єднувачої функції.

Хоча більшість вітчизняних авторів саме національну ідею вважають основним чинником консолідації українського суспільства, варто згадати про існування альтернативних підходів, що беруть до уваги інші консолі-

дуючі імпульси та обґрунтовують значущість інших об'єднувачих чинників.

Вітчизняні дослідники звертають увагу на ті сфери діяльності, що розвивають відчуття належності до національної спільноти, формують національну ідентичність: приміром, можливість згуртування нації навколо спорту розглядає Н. Пелагеша [13]; сферу культури як чинник національної інтеграції досліджує В.Бакальчук [14]; уведення національної ідеї в систему освіти та через неї консолідацію нації, модернізацію та зміцнення держави досліджує В.Кремень у ґрунтовному дослідженні "Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум" [6].

На додаток до соціокультурних чинників консолідації, до уваги беруться економічні, господарські, соціальні, політичні чинники, здатні об'єднати націю. Так, аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень "УКРАЇНА: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006" наводить дані досліджень Центру О. Разумкова 2006 р., де 33,4% висловилися за "істотне підвищення добробуту всіх громадян України" як "чинник, що найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту"; для порівняння, "спільні політичні принципи й ідеї" як об'єднувачий чинник визнали 11,6% опитаних; "спільну східнослов'янську культуру та історичну спадщину" — 11,5%; "знання і розуміння української культури і мови" — 8,1% [1, с. 205]. Відповідаючи на питання газети "Дело" "Яка національна ідея потрібна Україні" і перший Президент України Л.Кравчук, і народний депутат Б.Тарасюк згадують про добробут, економічне благополуччя народу як одну з складових національної ідеї, без якої культурно — ціннісний аспект національної ідеї не матимуть сенсу [11]. Єдність позиції громадян України щодо значущості матеріального буття, добробуту підтверджують дані дослідження Київського інституту проблем управління імені Горшеніна "Україна 2010. Автопортрет": серед життєвих цінностей українців матеріальне забезпечення знаходиться на другому місці (72,4% респондентів) і поступається тільки здоров'ю [15, с. 31].

У колективній монографії Національного інституту стратегічних досліджень "Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно — політичного та соціально економічного розвитку" [2], у розділі присвяченому загальнонаціональній консолідації, на додаток до звичних соціокультурних та гуманітарних чинників консолідації (культура, освіта та інформаційна політика держави, врегулювання міжконфесійних відносин, формування консенсусу та примирення навколо історичної пам'яті, доступ до культурної історичної спадщини), згадується значущість соціальних та економічних чинників [2, с. 333]; вказується на "недостатню взаємодію між різними етносами, що населяють Україну" та несформованість політичних механізмів, здатних забезпечити таку взаємодію [2, с. 332]. Перепоною для згуртування українського суспільства вважають "брак ефективної державної політики у справі національної та суспільної консолідації" Ю. Опалько, Г. Палій [1].

Але, на відміну від духовних, ціннісних, соціокультурних, гуманітарних чинників, економічні та соціальні чинники залишаються нерозвиненими у вітчизняному фахово — експертному дискурсі щодо суспільної консолідації.

Натомість, концепції соціального згуртування Ради Європи та економічного, соціального та територіального згуртування ЄС, побудовані навколо матеріального буття, добробуту націй, народів, територіальних громад; у них поєднано матеріальне й духовне, згуртування заради добробуту, тривкого розвитку, збалансованого економічного зростання, соціальної справедливості відбувається на основі поваги до людської гідності, свободи, демократії, плюралізму, толерантності, рівності, збереженні культурного і мовного розмаїття.

Приміром, концепція соціального згуртування Ради Європи вважає наріжним каменем соціального згуртування добробут, який тлумачить досить широко: як задоволення потреб та доступ до благ і послуг, які вважаються звичайними у даному суспільстві або громаді: їжа, житло, освіта, медичне обслуговування, транспорт, енергозабезпечення, громадська безпека, свіже повітря, які-

сна питна вода, рекреаційні можливості, задоволення культурних потреб та інші. Соціально — економічне розшарування, необмежений доступ до суспільних благ однієї групи на фоні суттєвого обмеження прав і можливостей інших груп, просторова відокремленість, існування соціальних груп у різних, паралельних, просторах, у яких представники різних соціальних груп не зустрічаються, не стикаються, є гальмом консолідації будь — якого суспільства.

Основою соціального згуртування є взаємодія в межах однієї соціальної групи та між різними групами; між елітами та широким загалом, між політикумом та електоратом, громадянським суспільством і тощо.

Аналогічно, згуртування ЄС можна представити як взаємодію, встановлення та зміцнення вертикальних, горизонтальних, діагональних зв'язків між різними суб'єктами європейської інтеграції — народами, територіальними громадами, окремими категоріями чи групами громадян, юридичними та фізичними особам — у ході вироблення спільних візій і стратегій розвитку ЄС, його цілей і завдань та їх подальшого досягнення.

Відповідно, економічне згуртування можливо завдяки посиленню економічних зв'язків та активізації взаємодії суб'єктів економічної діяльності; розвитку внутрішнього ринку, інтеграції національних, регіональних та міжрегіональних ринків у наднаціональний внутрішній ринок ЄС; посиленню транскордонних міжрегіональних економічних зв'язків між учасниками внутрішнього ринку. Завдяки ефективному використанню виробничих потужностей та ресурсів: людських, фінансових, природних тощо; скасування бар'єрів для доступу на регіональні та національні ринки; створенню інфраструктури для розвитку бізнесу, включно із наданням інформаційних послуг для усіх суб'єктів економічної діяльності; створенню сприятливого середовища для економічної діяльності, в тому числі забезпеченню чесної конкуренції та ефективному державному регулюванню, відбувається поживлення економічної діяльності, економічне зростання. Виробники, об'єднані у мережі за галузевим та територіальним принципом, здатні захистити себе від зовнішніх та внутрішніх тисків; у складі мереж і кластерів, які всюди у світі довели свою ефективність, за належного регулювання та підтримки, малий та середній бізнес виконує свою функцію двигуна економічного розвитку. Інвестор має довіру до партнерів у приватному й публічному секторах, публічно — приватне партнерство допомагає реалізації національних та регіональних інвестиційних проектів.

Щодо соціального згуртування, то його в контексті завдань консолідації українського суспільства можна тлумачити як зближення у процесі взаємодії різних представників українського соціуму (громадян, об'єднань громадян, територіальних громад, соціальних груп, об'єднань за професійними, релігійними, політичними, етнічними та іншими ознаками), посилення їхньої спроможності до суспільно значущих дій та акцій, до мобілізації та досягнення спільних цілей, утвердження спільних цінностей, захисту себе або інших представників спільноти. В наслідок соціального згуртування твориться соціальний капітал та інфраструктура для соціальної взаємодії: постає громадянське суспільство, з'являються мережі, платформи, форуми, засновуються рухи, фонди, програми.

Територіальне згуртування реалізується через зміцнення міжрегіонального, транскордонного, міжнародного співробітництва; шляхом налагодження сполучення і зв'язку між населеними пунктами і регіонами, приєднання територій і місцевостей до транспортних, телекомунікаційних, енергетичних та інших мереж, скасування або мінімізації перешкод для руху, економічної діяльності, навчання, забезпечення високої якості державних / громадських послуг та гарантованого доступу до суспільних благ, незалежно від території або регіону. Територіальне згуртування базується на всебічному вивченні потенціалу регіону, використанні його ресурсів, сприяє його інтеграції у міжрегіональну та національну ринки, глобальні ринки, включно із внутрішнім ринком ЄС.

Разом з тим, не можна заперечувати значення ідей для об'єднання європейських народів, заснування ЄС. Ве-

ликою мірою об'єднаної ідеї висловлені у засновницьких договорах ЄС: як цілі заснування ЄС, його цінності та бачення майбутнього Союзу.

Потреба у загальнонаціональній консолідації, актуалізована програмою модернізації Української держави на 2010—2014 рр., підводить уряд до необхідності шукати нові шляхи єднання нації. Частково європейські теоретичні здобутки з питань згуртування враховані у сучасних концептуальних підходах до модернізації системи управління регіональним розвитком, запропонованих Національним інститутом стратегічних досліджень [16; 17; 18]; відображені у змісті законів, державних програм, інших нормативно правових актів. Наприклад, Програма соціально — економічного розвитку на 2010 р., Програма економічних реформ на 2010—2014 рр. спираються на інноваційно — інвестиційну модель розвитку, запровадження якої можливо за умов економічного згуртування, інтенсивної взаємодії суб'єктів економічної діяльності, з одного боку, та налагодження партнерських стосунків між владою та бізнесом, з іншого. Державна програма розвитку внутрішнього виробництва від 12 вересня 2011 р. ставить за мету розвиток внутрішнього ринку, його насичення товарами від національного виробника, підвищення їх конкурентоспроможності та зростання імпортозаміщення, що можливо тільки за умов активізації взаємодії суб'єктів економічної діяльності, зміцнення економічних зв'язків, що наразі експерти оцінюють як недостатнє [16, с. 9].

У сучасних підходах до формування нової регіональної політики важливе місце посідає міжнародне транскордонне та міжрегіональне співробітництво в рамках програм технічної допомоги ЄС, розвитку "євро регіонів". Такий підхід до соціально — економічного розвитку території базується на тісній взаємодії та спирається на інтенсивну співпрацю державного та приватного секторів, потребує наявності в регіонах відповідної інфраструктури: інституційної, транспортної, телекомунікаційної; включення регіонів та територій у загальнонаціональні та міжнародні системи сполучення, товарні ринки, ринки праці тощо [2, с. 279—293; 19, с. 237—280]. Відповідно, пріоритетними інвестиційними проектами визнаються "проекти у сфері дорожньої — транспортно будівництва, та створення транспортної інфраструктури; розвитку місцевих, регіональних та міжнародних транспортних коридорів, мереж телекомунікацій та енергетики, прилеглої до них інфраструктури" [18, с. 15], що за термінологією ЄС належить до територіального згуртування.

Проте, сьогодні бракує ініціатив, спрямованих на соціальне згуртування. Сучасне українське суспільство характеризується як фрагментоване, у якому відцентрові настрої за силою впливу перевищують доцентрові; відмінні цивілізаційні орієнтації (проросійська, євразійська чи європейська) західних і східних та південно — східних областей доповнюються диференціацією суспільства за віковими ознаками; слабкість загальнонаціональних зв'язків є очевидною порівняно з надмірною регіоналізацією політичних еліт, напруженням відносин між певними мовними, етнічними, конфесійними групами в окремих регіонах [1]. Це яскраво демонструє ставлення громадян до європейського вибору України: за даними загальнонаціонального опитування Фонду "Демократичні ініціативи", проведеного у грудні 2011 р., на питання "Чи потрібно Україні стати членом ЄС?" відповіли "Так" 74.2% респондентів на Заході та 26.4% у Донбасі та Криму. У віковій групі 18—29 років підтримують членство в ЄС 58%, серед людей віком 55 років і старше — тільки 35.2%.

Соціокультурні відмінності супроводжуються посиленням соціально — економічного (майнового) розшарування; станом на 2011 р. співвідношення доходів найбідніших та найбагатших домогосподарств (децильний коефіцієнт) за оцінками різних експертів перебувало в межах від 1: 40 до 1: 60 [19, с. 204].

За такої диференціації марно сподіватися на посилення згуртованості та консолідацію українського суспільства. В ЄС, згуртування у його первісному вигляді було спрямоване на соціально — економічне вирівнювання, зменшення розбіжностей у рівнях життя й добробуту

різних країн, регіонів, громад, що утворюють ЄС — саме це, на думку творців первісної концепції згуртування ЄС, мало нівелювати конфлікти між державами-членами. Варто наголосити, що в ЄС соціальне згуртування і спроможність до взаємодії не з'явилися самі по собі — вони є результатом спеціальних заходів, профінансованих з бюджету ЄС, та зусиль багатьох контрагентів, залучених до їх реалізації: у соціальній сфері, спроможність до взаємодії виховується через програми шкільних та університетських обмінів; завдяки програмам, адресованим молодим людям: "Молодь у дії", "Молодь на марші", "Культура", "Громадянство"; через політику соціального включення, адресовану вразливим верствам населення; програму захисту прав споживачів, Європейську політику згуртування; у ході реалізації громадських ініціатив на національному, регіональному та місцевому рівнях.

Сьогодні в Україні замало ініціатив, спрямованих на зміцнення зв'язків, розвиток солідарності між різними соціальними групами і спільнотами: соціокультурними, територіальними, етнічними, релігійними, професійними, соціально — майновими тощо. Об'єднання української нації переважно спирається на політичні гасла, будується навколо історичного минулого та лише фрагментарно не торкається майбутнього.

Одним з шляхів зміцнення соціального згуртування мають стати конкретні державні ініціативи у сфері гуманітарної політики (освітньої, культурної, соціальної, інформаційної та інших); іншим важливим напрямом є розвиток і посилення громадянського суспільства. Як засвідчив загальнонаціональний моніторинг реалізації Концепції сприяння розвитку громадянського суспільства [20], сьогодні влада недостатньо активно співпрацює з громадянським суспільством, не бачить у громадських об'єднаннях та неурядових та благодійних організаціях партнерів (наприклад, щодо надання соціальних послуг), не завжди запрошує їх до консультації, не фінансує третій сектор, що гальмує розвиток громадянського суспільства та соціальної інфраструктури.

Аналіз європейського досвіду згуртування дає підстави вважати, що обраний Україною підхід до суспільної консолідації та необхідності доповнення об'єднання на основі національної ідеї такими об'єднаними суспільними процесами, як соціальні, економічні, політичні, культурні тощо, є далекий від досконалості.

ВИСНОВКИ

1. Наразі основою для консолідації українського суспільства виступає національна ідея та суміжні з нею соціокультурні чинники: національна свідомість, національна ідентичність, спільна культура, історична пам'ять тощо. Інші чинники: економічні, господарські, соціальні, гуманітарні майже не беруться до уваги у суспільно — політичному дискурсі щодо загальнонаціональної консолідації.

2. Натомість, європейський досвід згуртування ЄС доводить, що для об'єднання громад, спільнот, націй неабияке значення мають економічна кооперація, державно — приватне партнерство, міжрегіональне співробітництво, транспортне сполучення, розвинена інфраструктура, рівний доступ до державних послуг і суспільних благ, довіра, солідарність та суспільна інтеграція.

3. Останнім часом, вітчизняне експертне середовище вийшло із низкою ініціатив, спрямованих на зміцнення економічного та територіального згуртування (розвиток внутрішнього ринку, державно — приватного партнерства, активізацію міжрегіонального економічного співробітництва, налагодження територіального сполучення, удосконалення державної регіональної політики).

4. Втім, залишається невирішеною низка питань, що заважають соціальному згуртуванню українського суспільства: соціально — економічна поляризація, яка спостерігається на рівні домогосподарств і регіонів; брак довіри до органів влади з боку громадян стримує ініціативи державно — приватного партнерства та соціально — економічний розвиток в цілому; відсутність злагоди щодо національної ідеї, майбутнього Української держави не дозволяє рухатися вперед, визначитися із цивілізаційним вибором, виробити стратегію входження у глобальні ринки на Сході чи на Заході.

Предметом подальшого аналізу буде детальне співставлення двох понять: консолідації та згуртування; а також виявлення європейських підходів і механізмів згуртування, вартих для запозичення і запровадження в Україні.

Література:

1. Опалько Ю., Палій Г. Вплив політичних змін на консолідацію українського суспільства / УКРАЇНА: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки — 2006. — Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2006. — С. 194—209.
2. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно — політичного та соціально — економічного розвитку: монографія / за заг. ред. А.В. Єрмолаєва. — Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2010. — 528 с.
3. Оржель О.Ю. Економічне, соціальне і територіальне згуртування ЄС: від концепції до індикаторів / О.Ю. Оржель // Зб. наук. пр. НАДУ. — К.: НАДУ, 2010. — № 2. — С. 32—44.
4. Оржель О.Ю. Соціально — економічне згуртування в Європейському Союзі: концептуальні засади / О.Ю. Оржель // Зб. наук. пр. НАДУ. — К.: НАДУ, 2010. — № 1. — С. 12—21.
5. Медведєв О. Г. Поняття політичної свідомості: націоналізм та національна ідея [Електронний ресурс]. — Код доступу: http://refs.co.ua/56637-Ponyatie_politicheskogo_soznaniya_nacionalizm_i_nacional_naya_ideya.html.
6. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. — Вид.переробл. — К.: Грамота, 2010. — 576 с.
7. Костенко О. Соціальна культура громадян — національна ідея для України / Олександр Костенко [Електронний ресурс]. — Код доступу: <http://www.experts.in.ua>.
8. Пашкова О. Тож чи потрібна українська національна ідея? / Оксана Пашкова. Код доступу: <http://www.viche.info/journal/1064/>.
9. Myths and Nationhood / Geoffrey Hosking, George Schopflin (editors). — London: Hurst and Company, 1997. — 214 p.
10. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Ентоні Д.Сміт. — Київ: "Основи", 1994. — 223 с.
11. Какая национальная идея нужна Украине? [Електронний ресурс]. // 11 марта 2011. — Код доступу: <http://delo.ua/ukraine/kakaja-nacionalnaja-ideja-nuzhna-153738/#print>.
12. R&B Group [Електронний ресурс]. — Код доступу: <http://www.rb.com.ua>
13. Пелагеша Н.Є. Спорт як соціокультурний чинник формування національної ідентичності // Стратегічні пріоритети, № 1 (10), 2009. — С. 62—72.
14. Бакальчук В.О. Концептуальні основи культурної політики Ради Європи та Юнеско // Стратегічні пріоритети, № 4 (9), 2008. — С. 64—69.
15. Украина 2010. Автопортрет: годовая программа всеукраинских социологических исследований 2009 — 2010 год // Киев: Киевский институт проблем управления имени Горшенина, 2010. — 36 с.
16. Інноваційні підходи до регіонального розвитку в Україні — К.: НІСД, 2011. — 47 с.
17. Державне управління регіональним розвитком України: монографія / за заг. ред. В.Є. Воротіна, Я.А. Жаліла. — К.: НІСД, 2010. — 288 с.
18. Стратегії розвитку регіонів: шляхи забезпечення дієвості. Збірник матеріалів "круглого столу" / за ред. С.О. Біла. — К.: НІСД, 2011. — 88 с.
19. Нова влада: виклики модернізації [Електронний ресурс]. / Код доступу: http://ukrainesustainable.org/media/library/Reform_modernization2_copy.pdf. — 277 с.
20. Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства / [М.В. Лаціба, О.С. Хмара, А.О. Красносільська та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2011. — 224 с.

Стаття надійшла до редакції 24.07.2012 р.